

УДК: 811.512.1.

DOI 10.33514/1694-7851-2025-4/3-512-520

Мурасатов Б.А.

филология илимдеринин кандидаты, доцент

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

bmurasatov@mail.ru

ТҮРК ТИЛЕРИНДЕ БАРЫШ ЖӨНДӨМӨ МҮЧӨСҮНҮН ТҮШҮРҮЛҮП КОЛДОНУЛУШУНУН СЕМАНТИКА-СТИЛИСТИКАЛЫК ФУНКЦИЯСЫ

Аннотация. Макалa түрк тилдеринде барыш жөндөмө мүчөсүнүн түшүрүшүлүшүнүн семантик-стилистикалык функциясына арналып жазылган. Түрк тилдеринде жөндөмө мүчөлөрү сөздөрдүн аягында көбүнчө сакталып (мүчөлүү) айтылса, айрым учурларда сөздөрдүн аягындагы сакталбай түшүрүлүп (мүчөсүз) айтылат. Жөндөмө мүчөлөрдүн мындай мүчөлүү, мүчөсүз формада колдонулушу түркологияда түрдүүчө терминдер менен аталып жүрөт: “полный-толук,” “неполный-толук эмес”, “оформленный дательный падеж-мүчөлүү барыш жөндөмөсү”, “неоформленный дательный падеж-мүчөсүз барыш жөндөмөсү” катары колдонулуп жүрөрү айтылат..

Кыргыз тилинде барыш жөндөмөнүн мүчөсү тилчилердин эмгектеринде мүчөлүү жана мүчөсүз формалары деген аталышта айтылып жүрөт. Мүчөлүү жана мүчөсүз колдонулган жөндөмөлөрдүн мындай формада колдонулушуна негизги себептерине Октябрь революциясына чейинки түрколог-окумуштуулар да көңүл бурушканын бир нече эмгектер менен далилденет

Түркологияда барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү мүчөлүү жана мүчөсүз колдонулган жөндөмөлөрдөгү сөздөрдүн тил илиминде ар түрдүү өзгөчөлүктөрү бар экенине көңүл бурушуп, аларды тактоо үчүн окумуштуулардын арасында бир топ кызыгууларды жараткан. Ошондуктан түркологиянын башталыш мезгилиндеги жөндөмө мүчөлөрүнүн сөздөрдө кыскарган же кыскарбаган толук варианты жөнүндөгү пикирлер азыркы илимий эмгектерде да кайталанып айтылып келе жатат.

Негизги сөздөр: Морфологиялык категория, грамматикалык маани, грамматикалык категория, грамматикалык форма, морфология, синтаксис, синтаксистик байланыш, лексема, сөз түркүмдөрү, синонимия, сөз айкашы, изафеттик конструкция, система, структура.

Мурасатов Б.А.

кандидат филологических наук, доцент

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

bmurasatov@mail.ru

СЕМАНТИЧЕСКАЯ И СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ДАТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В статье рассматривается семантической и стилистической функции дательного падежа в тюркских языках. В тюркских языках дательный падеж чаще всего

сохраняется в конце слова (полная форма), но в некоторых случаях он используется в сокращённой или опущенной форме (сокращённая форма). Использование таких полных и сокращённых форм дательного падежа в тюркологии обозначается различными терминами: например, «полный – полный», «неполный – не полный», «оформлённый дательный падеж – с дательным окончанием», «неоформлённый дательный падеж – без дательного окончания» и т.д. В кыргызском языке лингвисты также выделяют полные и сокращённые формы дательного падежа. Основные причины использования полных и сокращённых дательных окончаний были отмечены тюркологами ещё до Октябрьской революции, и это подтверждается рядом исследований. В тюркологии обращается внимание на различные языковые особенности слов с полными и сокращёнными дательными окончаниями. Учёные проявляли интерес к уточнению этих различий. Поэтому вопросы о том, встречается ли дательный падеж в сокращённой или полной форме в словах, которые изучались на ранних этапах тюркологии, продолжают упоминаться и в современных

Ключевые слова: Грамматическое значение, грамматическая категория, грамматическая форма, морфология, синтаксис, семантика, стилистика, части речи, синонимия, словосочетания, структура, системное отношение, изафетная конструкция, парадигма.

B.A. Murasatov

Candidate of Philological science of the Department
Kyrgyz State University named after I. Arbaev
Bishkek c.

THE SEMANTIC AND STYLISTIC FUNCTION OF THE DATIVE CASE MARKER IN TURKIC LANGUAGES

Abstract. The article is dedicated to the semantic and stylistic function of the dative case marker in Turkic languages. In Turkic languages, the dative markers are usually preserved at the end of words (full form), but in some cases, they are used in a reduced or omitted form (reduced form). The use of such full and reduced forms of the dative marker is referred to by various terms in Turkology: for example, “full – complete,” “incomplete – not full,” “formal dative case – with dative marker,” “non-formal dative case – without dative marker,” and so on.

In the Kyrgyz language, linguists also distinguish between full and reduced forms of the dative marker. The main reasons for the use of full and reduced dative markers have been noted by Turkologists even before the October Revolution, and several studies confirm this. In Turkology, attention has been paid to the different linguistic characteristics of words with full and reduced dative markers. Scholars have shown interest in clarifying these differences. Therefore, discussions about whether the dative marker appears in a shortened or full form in words, which began in the early stages of Turkology, continue to be mentioned in modern research.

Key words: morphological category, case category, grammatical meaning, grammatical category, grammar forms, syntax, morphology, lexeme, parts of speech, synonym, word combination, system, structure, pragmatic.

Түрк тилдеринде жөндөмө мүчөлөрү сөздөрдүн аягында көбүнчө сакталып (мүчөлүү) айтылса, айрым учурларда сөздөрдүн аягындагы жөндөмө мүчөлөр сакталбай түшүрүлүп (мүчөсүз) айтылат.

Мисалы: 1. Басмачылар күтүлбөгөн кыйынчылыкка учурашты (К. Б.). 2. Эртеси күн чыга эл кырманга жыйналды (К.Б.). 3. Ма берген куруттан, сени эмне куруткан. 4. Сулайман жыйырма үч жашка чыкты (К.О.). 5. Алтыга сатып бешке алган - соодагерлердин адаты (макал). Кыргыз тилинде гана эмес, бардык түрк тилдеринде да барыш жөндөмөсү кээде мүчөлүү, кээде мүчөсүз колдонулары жөнүндө кеңири айтылып келе жатат [1, 124-б.].

Жөндөмө мүчөлөрдүн мындай мүчөлүү, мүчөсүз формада колдонулушу түркологияда түрдүүчө терминдер менен аталып жүрөт: “полный-толук,” “неполный-толук эмес”, “оформленный дателый падеж-мүчөлүү барыш жөндөмөсү”, “неоформленный дателый падеж-мүчөсүз барыш жөндөмөсү”, ж.б. (Грамматика хакасского языка 1948, 23).

Кыргыз тилинде жөндөмө мүчөлөр мүчөлүү жана мүчөсүз формалары деген аталышта айтылып жүрөт [2, 168-б.].

Мүчөлүү жана мүчөсүз колдонулган жөндөмөлөрдүн мындай формада колдонулушуна негизги себептерине Октябрь революциясына чейинки түрколог-окумуштуулар да көңүл бурушкан (М.А.Казембек 1846; И. Гиганов, 1846, ж. б.). Бул окумуштуулар барыш жөндөмөлөрүндө турган сөздөрдүн мүчөлүү жана мүчөсүз формада колдонулушунун себебин сүйлөөчүгө багытталганына байланыштырып, жөндөмө мүчөлөрү уланган сөздүн мааниси сүйлөөчүүгө **белгилүү** болсо- мүчөлүү, ал эми **белгисиз** болсо-мүчөсүз колдонулат деген ойду айтышкан. Мындай ойлорду толуктоо үчүн барыш жөндөмөсү кайсыл учурда атооч жөндөмөсүн алмаштыра алат?-деген суроону беришип, эгерде нерсе же зат белгисиз болуп качан гана этиш сөз түркүмүнүн жанына жакын жайланышса гана алмаштыра алат деп белгилешкен [8, 234-б.].

Х.Карасаев жогоруда айтылган окумуштуулардын оюна кошулуу менен барыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн сакталып же сакталбай колдонулушу түрк тилдеринде дайыма эле бирдей боло бербейт (Х.Карасаев, 1944, 23).

Барыш жөндөмөсүндөгү сөздөрдүн мүчөлүү жана мүчөсүз айтылышы жөнүндө жана анын негизги себептери белгилүүлүк жана белгисиздик категориясы менен байланыштырган бир нече түркологдор болгон (П.М.Мелиоранский 1897; Н.Ф.Катанов 1903., ж.б.).

Түркологияда мүчөлүү жана мүчөсүз колдонулган жөндөмөлөрдөгү сөздөрдүн тил илиминде ар түрдүү өзгөчөлүктөрүн тактоо үчүн окумуштуулардын арасында бир топ кызыгууларды жараткан. Ошондуктан түркологиянын башталыш мезгилиндеги жөндөмө мүчөлөрүнүн сөздөрдө кыскарган же кыскарбаган толук варианты жөнүндөгү пикирлер азыркы илимий эмгектерде да кайталанып айтылып келе жатат (Т. Актанов 1940; Н.П.Дыренкова 1941; К.Бакеев 1943; М. Б. Балакаев 1971; С.Кудайбергенов, С. Давлетов 1980; М.Мураталиев, А. Турсунов 1980) **ж.б.**

Мисалы, алгачкы түрк тилдеринин грамматикаларын изилдөөчүлөрдүн бири Н. П. Дыренкова (1940) ойрот (алтай) тилиндеги барыш жөндөмөсүндөгү сөздүн грамматикалык формасы жөнүндө төмөнкүдөй пикирин айткан: “Барыш жөндөмөсүндөгү толуктооч, же бышыктооч билдирген зат жөнүндө мурунку контексте сөз болбогон себептүү, барыш жөндөмөсүндөгү сөз белгисиздик мааниси туюндуруп турса, сүйлөөчү тарабынан анын мааниси такталып, конкреттештирилип белгиленбесе, сөзгө барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланбай түшүрүлүп мүчөсүз айтылат. Ошондуктан барыш жөндөмөсүндөгү сөздүн мүчөсүз колдонулушу белгисиз мааниде деп, төмөнкүдөй мисалдарды келтирет: Аңчы **мылтыкка ок** октоду. Аңчы мылтык октоду.

Жогорудагы түркологдордун аныктамаларында жөндөмө мүчөнүн түшүрүлүп колдонулушу белгисиз болгон учурда гана түшүрүлүп колдонулат деген аныктамаларына

күбө болууга болот, салыштырмалуу контекстте айтылуучу сөз белгилүү, конкреттүү зат **мылтык** жөнүндө айтылды да, бирок барыш жөндөмөнүн мүчөсү түшүрүлүп да, түшүрүлбөй колдонулду.

Барыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн сакталышы орун тартиби боюнча байланышып турган сөзүнө алыс жайгашкан учурда мүчөсү түшүрүлбөйт деген Н.П.Дыренкованын (1940) оюна кошулууга болот. Мисалы, уулчак кушты мылтыкка атты (бала кушту мылтык менен атты)

Хакас тилинде мүчөсүз колдонулган барыш жөндөмөсү боюнча бир топ илимий эмгектер бар. Алсак, Хакас тилинин грамматикасында (1945) да толуктооч белгилүү бир затты билдирсе, ага тиешелүү аныктоочу болсо, же ал зат атооч логикалык басым менен айтылса, барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү сөзгө жалганып айтылары белгиленген: Мисалы, Пу пичиккке мин пасхам, - (Бул катка мен жазгам). Пу атка колхозтан йем агылганнар - (Бул атка колхоздон жем алып келди) [3, 321-б.].

Тува тилинин грамматикасында барыш жөндөмөсү мүчөлүү жана мүчөсүз айтылышы тууралуу төмөнкүлөр белгиленген: Эгерде барыш жөндөмөдөгү зат атооч конкреттүү затты эмес жалпыланган маанидеги заттарды билдирсе, бир түркүн заттардын жалпыланган жыйындысын жана аныкталгыч сөздүн алды жагында турса, барыш жөндөмөнүн мүчөсү сөздө түшүрүлүп айтылышы мүмкүн : инек сүдү “уй сүтү”, кудук суу “кудук суусу”.

Эгерде барыштагы зат атооч бир түркүн заттардын ичинен конкреттүү бирөөнү атап көрсөтсө, ага дайыма барыш жөндөмөсүндөгү сөздүн мүчөсү уланып айтылат. Мындай учурда көбүнчө барыш жөндөмөдөгү сөздүн алдында ага тиешелүү аныктоочу төмөнкүдөй колдонулат: бо дилгинин кежи-бул түлкүнүн териси.

Эгерде барыш жөндөмөдөгү зат атооч бир түркүн заттардын жалпыланган жыйындысын билдирсе, өзүн башкарып турган этиштин алдында жайгашса, барыш жөндөмөдөгү сөздүн мүчөсү түшүрүлүп айтылары көрсөтүлгөн: Мисалы, Кооператив янзы- бүрү бараан садып тур, “Кооперативге түрдүү товарларды сатат”. Айылдагылар шай, таакпы, пес садып ап турлар, “Айылдагылар чай, тамеки, кездемеге жалпы сатып алганы жөнөштү”. Эгерде барыш жөндөмөдөгү зат атооч бир түркүн заттардын ичинен конкреттүү бирөөнү гана билдирсе, дайыма мүчөлүү айтылары белгиленген. Мындай учурда көбүнчө барыш жөндөмөдөгү зат атоочтун алдында анын маанисин тактап (конкреттештирип) турган аныктоочу болот: Мен бо номну номчудум -“Мен бул китепти окудум”.

Өзбек тилинде жөндөмө мүчөлөрүнүн сөздөрдө түшүрүлүп же көмүскөдө колдонулушун бир топ окумуштуулардын эмгектеринен жолуктурууга болот (А.Н.Кононов, 1960; А. М.Щербак, 1962; Т. Д. Иноятов, 1978. ж.б.). Ошондуктан өзбек тилинин грамматикасында деле барыш жөндөмөдөгү бышыктоочту билдирген зат өзү менен тектеш бир түркүн заттардан бөлүнүп конкреттүү көрсөтүлбөсө, же ал зат сүйлөөчү үчүн мурун белгисиз болсо, барыш жөндөмө мүчөсүз айтылары белгиленген: Менга битта калам беринг! “Мага бир карандаш бергин” [5, 211-б.].

Эгерде барыш жөндөмөдөгү объект өзү менен тектеш бир түркүн заттардын ичинен бөлүнүп орун алса жана ал зат жөнүндө мурун сөз болуп, угуучуга мурунтан эле белгилүү болуп кандайдыр бир затты билдирсе, табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү дайыма сөзгө уланып айтылары аныкталган: Мисалы, Китобни укийди -“Он читает книгу” (А М.Щербак 1962, 76).

Өзбек тилинде барыш жөндөмөсүндөгү сөз да кээде мүчөлүү, айрым учурларда мүчөсүз колдонулат [9, 98-б.].

Түркмөн тилинин грамматикасында барыш жөндөмөлөрү кээде мүчөлүү,, кээде мүчөсүз колдонулары жөнүндө белгилүү окумуштуу К. Атаев (1955) тарабынан көрсөтүлүп, бул тилде

мүчөлүү айтылган барыш жөндөмөсү белгилүү багытты туюндуруп, мүчөсүз формада айтылган барыш жөндөмөсү белгисиз багытты билдирери айтылат. Мисалы, Гелин ичери гирип, ганыны япды “Келин ичкери кирип, эшикти жапты”...отданы бизе етир “баланы бизге жеткир”. Бул сүйлөмдөрдө барыш жөндөмөдөгү сөздөр мүчөсүз колдонулду.

Мен китап йазылдым “Мен китепке жазылдым”, ики тамдыр чөрек япдылар “эки тандыр нан бышырышты”. Мында **китап**, **чөрек** деген зат атоочтор конкреттүү бир затты эмес, жалпы маанидеги затты туюндуруп турат. Ушул эле мисалдарыбызга басымдын коюлушу боюнча, конкреттүү маанидеги сөздөр боюнча, же белгилүү бир **китеп**, **нан** жөнүндө сөз козгосок, анда түркмөн тилинде да айтылуучу сөздөргө мүчө уланып колдонулат. Мисалы, Мен китап йазылдым “Мен китепке жазылдым”, ики тамдыр чөрек япдылар “эки тандыр нанды жапты”. Түркмөн тилинде барыш жөндөмөдөгү зат атооч да мүчөлүү жана мүчөсүз формада колдонулары аныкталган. Бул тууралуу көбүнчө аныкталгыч билдирген заттын конкреттүү бир затка багытталганы баса көрсөтүлүп, барыш жөндөмөдөгү сөз мүчөлүү айтылары белгиленген: дүйнө салды (көзү өттү), агажың йөлөндү (бакка жөлөндү).

Эгерде барыштагы зат атооч конкреттүү бир затты эмес, жалпыланган маанидеги затты туюндурса, мүчөсүз айтылары көрсөтүлгөн: дүе чалы (төө сүтү), агач япраклары (бак жалбырактары).

Барыш жөндөмөсүндөгү сөз мүчөлүү жана мүчөсүз колдонулушу башкыр тили үчүн да мүнөздүү. Н.К.Дмитриев(1948) башкыр тилинде да, негизинен, барыш жөндөмөдөгү зат атооч **белгилүү** объектини билдирсе-мүчөлүү болот.

а) ат менеү (атка минүү), ватан кызмат кылуу (мекенге кызмат кылуу);

б) гезит языу (гезитке жазуу), Торналар...йоммартка салып, бала сыгарган Турналар ...жумуртка тууп, балапан чыгарган.

Башкыр тилинде барыш жөндөмөдөгү сөздүн мүчөлүү же мүчөсүз колдонулушу да негизинен белгилүүлүк категориясы жана белгисиздик категориясы менен байланыштуу экендиги менен аныкталган. Белгилүүлүк жана белгисиздик категориясына төмөнкүдөй мисалдар аркылуу далилдеген:

а) айылдын депутаттары, айыл депутаты; өйзөннын кыйыгы “үйдүн чатыры”, өйзөн кайыгы “үй чатыры”;

б) эш булмәсе “иш бөлмөсү”, каля баксасы “шаар багы”. Бул түзүлүштөгү мисалдарды колхоздун бригадасы - мүчөлүү, колхоз бригадасы - мүчөсүз; үйдүн чырагы - мүчөлүү, үй чырагы - мүчөсүз түзүлүштө деле колдонууга болот. Бирок түркмөн тилинде да бардык эле сөздөргө жөндөмө мүчөлөрү сакталып түшүрүлбөй, же сакталбай түшүрүлүп колдонулган учурлары боло бербейт.

Казак тилинде да көбүнчө барыш жөндөмөсүндөгү сөз эки түрдө: мүчөлүү жана мүчөсүз формада колдонулары айтылат: Сага бердим, са бердим. Бул мүчөлүү жана мүчөсүз жөндөмөлөр боюнча (М.Г.Балакаев 1976, 57; С. Исаев 1976, 96; Ш.Х.Сарыбаев. 1940.№3. ж.б.) эмгектеринен жолуктурууга болот [4, 77-б.].

Адатта казак тилинде да барыш жөндөмөдөгү сөз аныкталгыч билдирген заттын кайда багытталганын так, конкреттүү көрсөтүү керек болсо, мүчөлүү айтылары, эгерде барыш жөндөмөдөгү сөз жалпы абстракттуу багытты билдирсе, мүчөсүз айтылары аныкталган: студенттин китабы; кой ети, алма

Кыргыз тилинде да барыш жөндөмөсүндөгү сөздөрдүн мүчөлөрү кээде көмүскөдө, айрым учурларда түшүрүлбөй мүчөлүү колдонулары жөнүндө бир топ жөндөмө категориясына тиешелүү жазылган окумуштуулардын эмгектеринен байкоого болот (К. Тынстанов, У.

Асылбеков, К. Бакеев, К.Сартбаев, С. Кудайбергенов, Б. Орузбаева, С. Давлетов, М. Мураталиев, А.Жапаров, А. Турсунов, ж. б.). Алсак, барыш жөндөмөдөгү сөздүн аныкталгычы билдирген заттын кайда багытталганын так көрсөтүү керек болсо, барыштагы зат атооч мүчөлүү айтылары көрсөтүлүп, ал эми аныкталып турган заттын илик жөндөмөдө турган затка тиешелүүлүгү конкреттүү, так эмес жалпы планда көрсөтүлсө, барыш жөндөмөсүндөгү сөздүн мүчөсүз айтылары аныкталган (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980).

Алтай тилинин грамматикасында (1869) белгилүүлүктүн маанисин негизинен төмөнкүдөй түрлөргө бөлүп көрсөтүлгөн: 1). энчилүү аттар, 2). жактама ат атоочтор, 3). бир түркүн заттардын ичинен бөлүнүп алынган белгилүү бир жеке предметти билдирген жалпы аттар, 4). тиешелүү аныктоочу бар зат атоочтор ж.б.

Кыргыз тилинин грамматикасында жөндөмө мүчөлөрү сөздө түшүрүлбөй колдонулушун бирден-бир себеби жогоруда айтылып кеткендей атоо маанисин уюштурган сөздөрдө белгилүүлүктү негизги белги катары карашып мүчөлүү формада куралат деп эсептешкен. Ошондуктан кыргыз тилинде энчилүү аттарды С.Давлетов жана С. Кудайбергеновдордун эмгектеринде айрыкча (адамдын, жердин, суу, шаардын ж.б. аттары); жактама, шилтеме ат атоочтор; өзүнө тиешелүү аныктоочу бар зат атоочтор илик жана табыш жөндөмөдөгү сөзгө таандык болгондо мүчөлүү колдонулат [7, 121-б.].

Энчилүү аттар менен айкашып келүүчү сөздөр, аталган конкреттүү бир адамдын атын, же белгилүү бир шаардын, айылдын, жердин, суунун ж. б. нерселердин аттарын билдирүү менен, башкача айтканда, энчилүү аттар өзүнүн табияты боюнча конкреттүүлүктү, белгилүүлүктү билдирип, өзүнө окшош бир түрдүү предметтердин арасынан бөлүнүп турган жеке предметти билдирет. Ошондой эле жактама, шилтеме ат атоочтор да өзүлөрү туюндурган белгилүү бир конкреттүү адамды же башка бир затты билдирет: мен, сиз бул, ушул. Ушул сыяктуу эде барыш жөндөмөдөгү сөздүн ж.б. жөндөмөдөгү сөздүн алдында ал сөздөргө тиешелүү аныктоочу болсо, анда ал аныктоочу сөз айкындап турган зат атооч сөзү белгилүү бир конкреттүү предметти туюндурат: онунчу класстын окуучулары, ак коёндун териси. ж. б. Ушинтип энчилүү аттар жактама, шилтеме ат атоочтор аныктоочтук милдетти

Ал эми барыш жөндөмөдөгү сөз конкреттүү мааниде эмес, жалпыланган белгисиздик маанидеги зат атооч сөздөрүнүн тутумунан турса, аныкталгыч компонентиндеги билдирген заттын барыш жөндөмөдөгү сөзгө тиешелүүлүгү (таандык экендиги) так көрсөтүлбөй жалпы планда көрсөтүлсө, мүчөсүз колдонулат: кыргыз эли, булак суусу, эгин талаасы, айыл мектеби ж. б. Ошондой эле табыш жөндөмөдөгү сөз да жеке предметти (буюмду) эмес, бир түрдүү предметтердин жалпыланган түрүн белгисиздикти билгизген сөздөрдөн болсо, мүчөсүз айтылат. Мисалы, Бул фабрика көйнөк тигет. Огородубузга пияз эктик. Бийик кырдан элик көрдүк.

Бирок кыргыз тилинин жана башка түрк тилдеринин тил илиминин грамматикасына байланыштуу айрым материалдарынан алып караганыбызда Барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр мүчөлүү жана мүчөсүз колдонулушун жалаң гана ал жөндөмөлөр билдирген заттын маанисин белгилүү же белгисиз мааниде экендигине байланыштырып түшүндүрүүгө болбойт.

Алсак, Грамматика алтайского языка (1869) “...дательный падеж употребляется с приставкой, когда им означает предмет определённый, а без приставки -когда предмет неопределённый-деп белгилешип, төмөнкүдөй мисалдарды келтирет: ”...пайтал алтирди (бээ сойду)-здесь винительный падеж без приставок: ими указываются не именно определённые

предметы, а только род, к которому они относятся; бажын кезип алды... Гбашын кесип алды)-здесь имена с приставкой означают предметы отдельные и определённые”-деген тыянакты чыгарышкан.

Уйгур тилинин грамматикасында (1940) В.М.Насилов мындай дейт: “Таким образом, дательный падеж выражает объект действия. Он образуется двояко: если объект действия определённый, он приобретает аффикс \\\u043d\u0438\\, если объект неопределённый, он подобно именительному падежу представляет основу имени. Бирок бул эреженин бардык учурга туура келбесин билип, автор аягында “ Винительный падеж в разговорном языке иногда употребляется без суффикса-\\u043d\u0438\\ и при определённом объекте” - деп кошумчалайт. [8:355-б.]

Мындай эле көрүнүштү кыргыз тилинен да байкоого болот. Мисалы, белгилүүлүк маанисиндеги атооч сөздөр барыш жөндөмөсүндө, негизинен, мүчөлүү айтылат: Быйыл атайын барып Сон көлгө түштүк. Айыл чарба кызматкерлеринин кеңешмесине Сырганы жиберисти. Сени айыл өкмөтүнүн жетекчилигине көрсөтүштү.

Эгерде барыш жөндөмөсүндөгү сөз конкреттүү жеке бир предметти эмес, жалпыланган маанидеги белгисиз затка багытталганын билдирсе, сөзгө улануучу барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү көбүнчө мүчөсүз айтылган учурларын кездештирүүгө болот деген тыянакты бир топ жерден жолуктурууга мүмкүн. Бирок мындай жалпы маанидеги сөздөрдү дайыма эле мүчөсүз колдонулат дегендин өзү туура эмес.

Барыш жөндөмөнүн мүчөлүү, мүчөсүз айтылышынын **белгилүүлүк, белгисиздик** категориясы менен байланыштуулугу бардык учурга эле туура келүүчү бирдик катары каралышы абсолюттук закон ченемдүүлүк болуп эсептелинбейт. Анткени тилдик фактыларга караганда, кээде сөздүн мааниси белгилүү, айкын деген заттар барыш жөндөмөсүндө мүчөсүз айтылат да, белгисиз деп эсептелген заттар, тескерисинче, мүчөлүү айтылып калат. Мисалы, жогоруда конкреттүү жеке предметти эмес жалпыланган маанидеги заттарды билдирген айрым сөздөрдүн табыш жөндөмөдө мүчөсүз айтылганын барыш жөндөмөсүнө салыштырып алып көрөлүк. Буларга (кымыз ичтик, эт жедик, чач алды, чөп чапты ж.б.)

Бирок сөздөрдүн аягына барыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганбаган жалпыланган маанидеги белгисиздик маанисиндеги сөздөргө өзгөчө көңүл бурулуп, логикалык басым менен айтылган учурларында, же өтмө этиш багытталган затты так, баса көрсөтүү керек болсо, андагы барыш жөндөмөсүндө турган сөз мүчөлүү айтылып калган учурларына күбө болууга болот. Мисалы: этти же дик, чачты алды, чөптү чапты, тамакты ичтик, пиязды отодук (пияз отодук), койду кайтар (кой кайтар), чөптү жыйдык (чөп жыйдык) ж.б.

Түрк тилдеринде заттын белгисиздик мааниде колдонулушун билдирүү үчүн андай маанини туюндурган сөздү **бир** деген сан атооч сөзү аркылуу, ал эми белгилүүлүк маанини туюндурган сөздү **бул** деген ат атооч сөзү аркылуу мисал катары алып карашкан [7, 65-б.].

Мисалы: Кечээ мен бир кишиге жолуктум. Мында **бир** деген сөз **киши** деген сөзгө белгисиздик мааниде турушуна өбөлгө болуп турат. Ал эми кечээ мен бул жигитке сундум деген сүйлөмдө **бул** сөзү **жигит** деген сөзгө белгилүүлүк маанини туюндуруп турат. Бирок **бир** деген сан атооч сөзү табыш жөндөмөдөгү сөздүн алдынан орун алып айкашып бирге айтылган учурлары дайыма эле мүчөсүз айтыла бербейт, ошондой болсо да өзүнөн кийинки сөз менен байланышып ага да белгисиздик маани берет, бирок белгисиздик маанидеги сөзгө улануучу табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү сөзсүз эле эреже боюнча мүчөсүз айтылбастан мүчөлүү айтылган учурларын да жолуктурууга болот: Кечээ мен бир адамга жолуктум. Атам адаттагыдай, илгери болуп өткөн бир окуяга токтолуп шашпай айта баштады. Ушул сыяктуу эле: Балага тарбияны жаш кезинен берүү керек. Ал жолдошчулукка өтө тың. Талааны жым-

жырттык басты. Чыгыш тараптан келген шамал туманды таратты. Мен бул китепке мурда мурда эле жазылганмын-деген сүйлөмдөрдөгү барыш жөндөмөдө турган-адамды, **балага, жолдошчулукка, китепке**, -деген сөздөр жалпыланган мааниде болгону менен, аларды ушул сүйлөмдөрдүн тутумунда мүчөсүз айтууга болбойт. Мына ушундай белгилүүлүк маанисиндеги заттардын барыш жөндөмөдө мүчөсүз айтылып калышы, тескерисинче, белгисиздик маанидеги сөздөрдүн мүчөлүү айтылып калыш учурлары (Грамматика алтайского языка, 1869) деген эмгекте төмөнкүчө көрсөтүлгөн: “Встречаются выражения, в которых предмет определённый ставится в винительный без приставки и наоборот, неопределённый предмет ставится с приставкой: йаңыс палан йийин ме, йаңыс уйуң йийин мейаңыс паланды йийин ме, йаңыс уйунды йийин ме (кырг: Жалгыз балаң жейинби, жалгыз уйуң жейинби- жалгыз баланды жейинби- жалгыз уйунду жейинби). Бул грамматикада мисал катары келтирилген биринчи сүйлөмдөгү “йаңыс” (жалгыз) деген аныктоочу бар табыш жөндөмөдөгү “палаң”, “уйуң” деген зат атоочтор белгилүүлүк (определённость) маанини билдиргени менен мүчөсүз айтылган, экинчи сүйлөмдө белгилүүлүк маанидеги ошол эле табыш жөндөмөдөгү сөздөр жалпы эрежеге ылайык, мүчөлүү айтылган (паланды, уйунду).

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда келтирилген тилдик фактыларга караганда түрк тилдеринде барыш жөндөмөсүндөгү сөз мүчөлүү же мүчөсүз айтылышы ал жөндөмөлөрдө турган заттардын белгилүүлүк же белгисиздик мааниде экендиги менен байланыштуу деген жалпы эреже бардык учурларга эле туура келе бербейт. Мына ошондуктан белгилүүлүк маанидеги сөздөрдүн барыш жөндөмөлөрдө мүчөлүү айтылышын белгисиздик маанидеги сөздөрдүн мүчөсүз айтылышын ал жөндөмөлөрдүн мүчөлүү, мүчөсүз айтылышынын бир гана себеби катары кароо керек. Бул жөндөмөлөрдүн мүчөлүү, мүчөсүз айтылышынын башка дагы бир нече негизги себептери бар. Барыш жөндөмөдөгү сөздүн мүчөсүнүн сакталышынын негизги себептеринин бири барыш жөндөмөдө колдонулган сөздү сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнүн арасынан ачык, так белгилеп көрсөтүү үчүн ага өзгөчө көңүл бурулуп, логикалык басым менен айтылса, дайыма мүчөлүү айтылат. Ошондой эле, эгерде барыш жөндөмөдөгү сөз конкреттүү жеке бир затты эмес, бир түркүн заттардын жалпыланган аталышын билдирсе, көбүнчө мүчөсүз айтылат.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, текстаану, лингвопоэтика [Текст]. – Бишкек: Б-сыз, 2009. – 927 б.
2. Вербицкий В.И. Грамматика алтайского языка. Казан: 1896.
3. Гаджиева, Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис [Текст] / Н.З.Гаджиева, Б.А.Серебриников. – М.: Наука, 1986. –285 с.
4. Грамматика азербайджанского языка. Баку: Элм, 1971.
5. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. –М. – Л.: Изд.АН СССР, 1940. – 205с.
6. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. – М. – Л.: 1948.
7. Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. Т 1-2. – Бишкек: Мектеп, 1992.- 429с., – 351 с.
8. Казем-Бек, М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка [Текст]
9. Кононов, А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка [Текст] / А.Н.Кононов. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 447 с.
10. Саматов К. Байыркы түрк тилдеринин жазма эстеликтери боюнча маанилүү эмгек (Жалпы сереп). “Вестник” КГУ им.И.Арабаева. № 2\1, 2025. – С. 635-642.

11. Юдахин К.К. Кыргызско- русский словарь. Т.І.- М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1949. – 576 б.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Кудайбергенова З.С.